

Олена Гринь

ОПИСИ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО НАМІСНИЦТВА КІНЦЯ XVIII ст.

(ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ)

У XVIII ст. було створено низку описово-статистичних джерел, що містять унікальні відомості про соціально-економічний розвиток Лівобережної України. До групи описово-статистичних належать, зокрема, описи Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. Всебічне вивчення історії їх виникнення та джерелознавчий аналіз цих пам'яток сприятимуть розвитку української історичної науки.

Дослідження описово-статистичних джерел другої половини XVIII ст. започатковане у середині XIX ст. Зокрема, у 1851 р. у «Черниговских губернских ведомостях» було надруковано «Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества». У передмові зазначалося, що редакція придбала рукопис у нащадків О. Шафонського¹.

Значний внесок у дослідження статистично-топографічних описів намісництв належить видатному українському історику О. Лазаревському. Вважається, що саме він розшукав рукопис опису Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр. в архіві Малоросійської колегії².

О. Лазаревський не зміг надрукувати рукопис, але використовував його географічні, демографічні, економічні дані при створенні праці «Описание Старой Малоросии».

У 1931 р. Академія Наук України видала під редакцією та з передмовою одного з послідовників О. Лазаревського П. Федоренка «Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781)». У виданні цього джерела участь брала і К. Лазаревська, донька видатного українського історика³. Вона наглядала за друком, разом з П. Федоренком склала покажчики до «Опису Новгород-Сіверського намісництва».

Н. Рубінштейн комплексно дослідив статистично-топографічні джерела, укладені у другій половині XVIII ст. на території Російської імперії⁴. Б. Греков звернув увагу на причини проведення статистично-топографічних обстежень різних регіонів Російської імперії⁵. І. Бутич на основі широкої джерельної бази дослідив історію виникнення топографічних описів намісництв Лівобережної України в останній чверті XVIII ст.⁶

О. Оглоблін звернув увагу на «Особое или топографическое описание города губернского Новгород-Северского» та на його автора - Андрія Пригару. Історик намагався простежити життєвий шлях цього аматора української старовини⁷.

Значну увагу дослідженню описів Новгород-Сіверського намісництва приділили М. Литвиненко, А. Перковський, Г. Якушкин⁸. Чернігівські дослідники О. Коваленко та І. Петrenchенко оприлюднили низку публікацій, присвячених

дослідженню описів Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв⁹.

У процесі остаточного скасування самотурної адміністративної системи Лівобережної України на підставі загального «Учреждения для управления губерний» 1775 р. старий адміністративний поділ Гетьманщини на полки та сотні було скасовано і всю цю територію поділено на три намісництва - Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Щоб рівномірно поділити територію на намісництва, встановити їх межі, проводилася велика попередня робота під керівництвом генерал-поручика А. Милорадовича, якого Катерина II в іменному наказі Сенатові від 5 травня 1779 р. призначила Малоросійським губернатором і членом Другої Малоросійської колегії¹⁰. У липні 1779 р. П. Рум'янцев сповістив Малоросійську колегію про те, що він доручив А. Милорадовичу персонально об'їхати землі, які підлягали реформуванню, оглянути всі міста і села «Для устроения в здешней губернии должного порядка и наблюдения правосудия и сделания нужных примечаний я, не успеваю обозреть самолично весь край за многими иными лежащими на мне делами, препоручил здешнему господину генерал-поручику и кавалеру Милорадовичу объехать знатную часть оного, а Малороссийская коллегия благоволит назначить для него канцелярских служителей, сколько он потребует»¹¹.

В ордері на ім'я А. Милорадовича від 3 липня 1779 р. П. Рум'янцев докладно розтлумачив доручення, покладене на губернатора, і вказав маршрут, за яким мала просуватись експедиція¹². Під час поїздки А. Милорадович мав «обозреть лично лежащая в сей части города, местечка, села, деревни и всякия селения и сделать свои примечания в рассуждении физического и морального их положения..., и притом изведывая в точности о всяком местечке, все ли оно короне принадлежит или суть там подданыя владельческия и чьи они именно или и все местечко партикулярного владения по грамотам, надрачам или купле и от кого именно?»¹³.

Для виконання цього завдання А. Милорадович залучив чимало службовців. До першої групи належали офіцери, бунчукові та військові товариші: капітан легкокінного Чернігівського полку Микола Милорадович, секунд-майор Орловського піхотного полку Іван Маркович, полковий Лубенський суддя бунчуковий товариш Григорій Ковалевський, бунчукові товариші Яків Гамалія, Михайло Скаржинський, Іван Каневський, Петро Милорадович, військові товариші Кирило Нестелій, Михайло Кіріяк та Лев Лук'янович. До другої групи входили канцеляристи Малоросійської колегії Дмитро Пашенко, Іван Хорошкевич, Парфен Левченков, Іван Соболевський, Прокіп Устимович¹⁴.

Під час розподілу членів комісії для збирання матеріалів на тій чи іншій території на окремі загони на чолі кожного з них А. Милорадович ставив офіцера. Представники другої групи становили сталу основу комісії, в той час як деякі з членів першої групи брали участь в її роботі лише протягом 1779 або 1780 рр. 3 липня 1779 р. П. Рум'янцев наказав канцелярії Малоросійського скарбу виділити 500 карбованців на потреби комісії. Крім цього, згодом А. Милорадовичу та членам його комісії виділяли додаткові кошти.

Щоб полегшити роботу, А. Милорадович у спеціальних ордерах наказав полковим канцеляріям, магістратам та сотенним правлінням допомагати членам комісії, вчасно надавати підводи для переїзду з місця на місце, на їх вимоги мобілізувати необхідну кількість козаків для послуг тощо. Члени комісії мали право залучати до складання описів військових та значкових товаришів і сотенних старшин. Відомо, що за основу дослідження певної території члени комісії А. Милорадовича покладали дані, отримані від полкових та сотенних правлінь. Так, А. Милорадович звертався до полкової Стародубської канцелярії: «По причине объезда моего по Малороссии по приближении моем к Стародубовскому полку нужно мне иметь точные сведения. 1-е сколько в сем полку состоит городов, местечек, сел, деревень, слобод, и всякого другого поселения, 2-е всех козаков выборных, и подпомощников, так же посполитых и подсосудков и всякого разного звания людей 764 году ревизии всего душ показано... Сочиня с наилучшею верностию таковыя ведомости, доставить ко мне с нарочным...»¹⁵.

Для того, щоб при описуванні усіх селищ дотримуватись певного плану, А. Милорадович дав членам комісії інструкцію, «каким образом и с каковым примечанием персонам, определенным для описания в сотнях сел, деревень,

слобод, хуторів, заводів и всякого малейшого поселення поступать»¹⁶. У цій він вимагав точності й повноти відомостей. Окремо вказував на те, що слід не лише використовувати при збиранні даних матеріали ревізії 1764 р., а й особисто перевіряти та доповнювати їх під час огляду міст і сіл. Також він звернув увагу членів комісії на всі аспекти розвитку регіону: демографічний, соціальний, економічний тощо. Хід проведення опису, безпосередня перевірка даних у містах і містечках контролювалися самим А. Милорадовичем. Увесь процес збирання фактів був спрямований на здобуття достовірної інформації. Щоб забезпечити точність і повноту відомостей, він пропонував членам комісії вимагати у сотенних правліннях списки усіх населених пунктів. Відомо, що при складанні опису комісіонери використовували відомості, одержані з полкових канцелярій та сотенних правлінь, але значення цих даних було лише контрольним. А. Милорадович неодноразово нагадував членам комісії про необхідність персонального відвідування кожного селища, тому що лише так можна було забезпечити точність і повноту відомостей.

В основу єдиної програми опису Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, правдоподібно, була покладена статистично-економічна та етнографічна анкета члена-кореспондента Петербурзької Академії наук Ф. Туманського, складена у 1779 р.¹⁷. Програма опису намісництв Лівобережної України являла собою скорочений варіант цієї анкети і була створена з урахуванням реального становища державної статистики в Російській імперії. Ймовірно, що необхідні зміни до неї вніс його дядько І. Туманський, член Малоросійської колегії, який безпосередньо займався ревизьким обліком населення Лівобережної України.

Робота комісії була досить чітко організована. А. Милорадович поділив членів комісії на окремі загони, які описували дрібні поселення. Сам губернатор подорожував разом з членами комісії, персонально оглядав міста, містечка та великі селища і за допомогою писарів складав описи цих поселень. Він мав постійний зв'язок з членами комісії, які через кожні 2-3 дні інформували його про виконану роботу, рапортували, де вони знаходяться у цей час. Проаналізувавши зібрані матеріали, призначав комісіонерам нові завдання.

Протягом 1779-1780 рр. комісія А. Милорадовича закінчила збирати матеріали на території трьох майбутніх намісництв - Київського, Новгород-Сіверського та Чернігівського. До середини серпня 1781 р. було виготовлено їх мапи.

Протягом 1781 р. члени комісії провели роботу з опрацювання і систематизації різноманітного матеріалу про населені пункти майбутніх намісництв. Виходячи з того, що в основу нового адміністративного поділу України було покладено принцип рівномірного розподілу населення по одинадцяти повітах кожного намісництва, деякі старі адміністративні одиниці (полки, сотні) були розподілені і стали складовими частинами нових адміністративних одиниць. Отже, зібраний матеріал було систематизовано за новим принципом адміністративного поділу і зведено у вигляді окремих описів Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв.

Рукопис опису Новгород-Сіверського намісництва складається з одинадцяти зшитків - по одному на кожен повіт намісництва. Перший том містить описи Мглинського, Новгород-Сіверського, Погарського, Стародубського, Суразького повітів. Цей том має 476 аркушів. У другому томі, що складається з 502 аркушів, подані описи Глухівського, Конотопського, Коропського, Кролевецького, Новоміського, Сосницького повітів. На кожному томі позначено назву: «Описание Новгород-Сіверского наместничества». Її дав О. Лазаревський, коли опрацьовував рукопис, який до того назви не мав¹⁸.

Значну увагу в описі Новгород-Сіверського намісництва приділено природно-географічним умовам, економічному розвитку краю, стану сільського господарства, ремесел та промислів, торгівлі. Матеріали дають широкі можливості для більш глибокого розкриття соціальної структури тогочасного суспільства. Отже, опис Новгород-Сіверського намісництва містить унікальні дані для вивчення соціально-економічного розвитку Лівобережної України в другій половині XVIII ст. Ця пам'ятка є першорядним джерелом з історії України в один з переломних моментів її життя.

У процесі опрацювання матеріалів, зібраних членами комісії під час експедиції

по території України, був здійснений і більш повний статистичний опис населення Новгород-Сіверського намісництва. Це «Описание Новгородского Северского наместничества по разделению онаго на одиннадцать уездов, именно: Новгородский-Северский, Стародубский, Погарский, Мглинский, Глуховский, Кролевецкий, Короповский, Сосницкий, Конотопский, Новомеский, Суражский, с показанием, каких полков и сотен какие селения, и в которой уезд вошли, и сколько по описанию дворян и шляхетства; церковников, греков, козаков выборных и подпомощников, посполитых коронных, в том числе и ранговых, також владельческих посполитых, разночинческих и козачьих подсоседков хат и по ревизии 1764 года душ»¹⁹. Воно містить докладні відомості про кількість дворян та шляхти, священиків, причетників, купців, виборних козаків та підпомічників, козацьких та різночинських підсусідків, міщан, коронних, рангових та власницьких підданих. Окремо виділялася кількість дворів, хат у цих дворах, хат, що не мали дворів, та кількість «душ». Відомості були розподілені по полках і сотнях, а в межах сотень подавалися спочатку дані по сотенних містах і містечках, потім по селах, слобідках, хуторах. Наприкінці опису кожної сотні, полку, намісництва подано підсумки кількості людності.

Подібні демографічні зведення, складені у формі таблиць, були створені одночасно по новоутворюваних повітах та сотнях або їх частинах, які мали увійти до нових адміністративно-територіальних одиниць. А.Перковський зауважив, що О.Лазаревський при використанні описів 1779-1781 рр. помилявся, бо вважав, що демографічні дані описів відносяться до 1781 р. Дослідник звернув увагу, що це лише кінцева дата їх складання, адже у демографічних таблицях зазначено, що вони складені за матеріалами ревізії 1764 р.²⁰ Таким чином, демографічні зведення у формі таблиць подають відомості про кількість дворів шляхти, різночинців, духовенства, відсутні в інших документах, що відбивають результати ревізії 1764 р., містять уточнені дані попередньої ревізії про кількість хат непривілейованих станів, що зумовлювалося фіскальними потребами. Текст цього опису зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. Ще два його примірники виявлено у Центральному державному історичному архіві України в Києві (далі - ЦДАУК)²¹.

З 1784 р. починається новий етап статистично-топографічного вивчення території Російської імперії. Один з перших членів Російської академії наук і мистецтв П. Соймонов з цього приводу писав у листі до виконуючого обов'язки генерал-губернатора Воронежського і Харківського В.Чорткова від 26 лютого 1784 р., що Катерина II доручила «сочинить для собственного ея употребления топографическое описание каждого наместничества порознь, всемилостивейше позволяя мне, если о которых достаточно сведений иметь не буду, изтребовать оное от господ генерал-губернаторов или правящих должность оных, а в небытность их от господ губернаторов»²². П. Соймонов розіслав усім генерал-губернаторам, у тому числі і П. Рум'янцеву, розпорядження про створення топографічних описів намісництв, додавши до нього спеціальну програму²³. Вона складалася з трьох частин: у першій йдеться про загальну характеристику намісництв, у другій - про опис міст, третя присвячена опису повітів.

Аналіз цієї анкети дає можливість говорити про більш високий рівень запитань з урахуванням конкретних умов проведення обстеження та більшою деталізацією і спеціалізацією. Тому чільне місце в ній займають питання, пов'язані з проблемою виявлення та мобілізації матеріальних ресурсів. В анкеті чітко фіксуються усі географічні та топографічні дані, що вказує на її зв'язок із завданнями картографування, широко розгорнуто коло запитань, пов'язаних з фізичною географією (особливо в тих її частинах, де йдеться про описи губерній та повітів). Особлива увага звертається на шляхи сполучення, систему транспортних комунікацій. До іншої групи запитань, що мали суто практичне значення, належать запитання про рослинність досліджуваних територій. В анкеті вдало висвітлені головні аспекти сільського господарства: характеристика ґрунтів, склад культур, посівних площ, системи землеробства, врожайності тощо. Ряд питань присвячено соціальному складу населення. У першій частині анкети низка пунктів безпосередньо стосується адміністративно-територіального устрою губернії. З іншого боку, впадає у вічі обмеженість історичної тематики, що також зумовлювалося потребами упорядників.

Після отримання відповідних вказівок на місцях приступили до організації

роботи зі створення топографічних описів намісництв. Голова Новгород-Сіверського намісницького правління генерал-майор І. Бібіков у рапорті від 9 квітня 1784 р. повідомляв Малоросійського генерал-губернатора П. Рум'янцева: «Вашего сиятельства повеления от 3 апреля о сочинении мне топографического описания всему здешнему наместничеству на собственное Ее Императорского Величества употребление 7 числа получил и нечто из приложенного плана. Что можно будет, без дальнейших справок требуемое уведомлению, как скоро успею Вашему Сиятельству поднесу»²⁴.

За таких обставин у Новгород-Сіверському намісництві активізувалась робота із всебічного статистично-топографічного дослідження регіону. Частково її здійснив представник патріотично налаштованих кіл місцевої інтелектуальної еліти Андрій Пригара - автор «Особого или топографического описания города губернского Новгород-Северского, с признанием к оному от древности принадлежащих стран, по российским и по иностранным историям, також от давня досель оставшимся очевидным знакам и доказательством; разделяя оное на три части, а именно: о натуральном местоположении, о примечаниях древних и новых, а на остаток и о выгодах при том городе находящихся, и верными показаниями и примечательными параграфами извлеченное»²⁵.

О. Оглоблин вважав, що А. Пригара походив із старовинного міщанського роду²⁶. Відомо, що він був священиком Покровської церкви, яка існувала ще у XVII столітті. У 1781 р. мав «партикулярный отличный дом о 4 покоях» і земельну маєтність на околиці міста уздовж дороги на Дігтярівку²⁷. Ймовірно, він не дожив до 1790 р., бо у дворянських реєстрах того року його ім'я не згадується. О. Оглоблин висловив припущення, що у дворянському реєстрі Новгород-Сіверського повіту 1790 р. під прізвиськом Пригар-Мултянських згадуються його діти - Семен і Васса, тому що Васса Андріївна Пригара-Мултянська, дружина бунчукового товариша Василя Івановича Кумицького, була донькою священика Андрія Пригари-Мултянського. На думку О. Оглоблина, «Андрій Пригара, шукаючи дворянських прав, додав до свого фамільного імені ще прізвиське «Мултянський» (Мултянія - це стара українська назва Валахії).

Погляди А. Пригари формувалися під впливом автономістів з Новгород-Сіверського патріотичного гуртка, що зумовило і стимулювало його кращезнавчі інтереси. У передмові до своєї праці він зазначив, що «великая к Отечеству ревность часто во мне желание производила описание оное пояснить особою повестью; одно только удерживало размышление о том, что многие искуснейших оных предприятия совершить не отважились и не пожелали». Очевидно, А. Пригара отримав відповідне доручення від керівництва, що підштовхнуло його до створення «Особого или топографического описания города губернского Новгорода Северского»: «Когда ж оное властей побуждение к сему под названием топографического описания последовало, то желание мое с послушанием соединил».

Праця А. Пригари датована 1786 р., але в ній двічі згадується «прошлый 1786 год». Отже, він розпочав її у 1786 р., а закінчив уже наступного 1787 р.²⁸.

М. Литвиненко звернула увагу, що його праця складена за тими ж пунктами, що й інші топографічні описи намісництв²⁹. Але на відміну від решти статистично-топографічних описів А. Пригара обмежився лише описом міста Новгород-Сіверського, не охоплюючи землі намісництва в цілому. До того ж він надмірно захопився викладом історії міста і набагато менше уваги приділив географічно-топографічним та соціально-економічним аспектам його розвитку.

Твір А. Пригари був першою спробою монографічного нарису, присвяченого Новгороду-Сіверському³⁰. На відміну від інших статистично-топографічних описів ця праця обмежувалася рамками одного міста і містила велику кількість історичних відомостей, що не відповідало інтересам замовників і спонукало їх до створення ще одного топографічного опису Новгород-Сіверського намісництва, який однак не зберігся.

Натомість праця А. Пригари «викликала інтерес широкого кола губернських урядовців і мала неабияке значення в поширенні знань з історії Новгород-Сіверського»³¹. «Особое или топографическое описание» було відомо аматорам старовини. У середині XIX ст. у книгозбірні бібліографа і археографа М. Судієнка зберігався рукопис історичного нарису про Новгород-Сіверський, автор якого

скористався працею А. Пригари³².

Протягом 1785-1786 рр. помітно активізувалася робота повітових справників та землемірів. Адже саме у цей період у зв'язку із очікуваним проїздом через українські землі Катерини II готувалося відразу кілька різновидів описів намісництва. Необхідну для їх укладення інформацію збирали саме повітові землеміри. Зокрема, вони вели наполегливу роботу по описуванню водних ресурсів намісництва. 31 січня 1785 р. П. Соймонов писав генерал-губернатору: «Благоугодно Ея Императорскому Величеству иметь реестр озерам, рекам и впадающим в оныя речкам, равномерно и горам, вверенных вашему превосходительству губерниях находящихся»³³. У відповідь на це П. Рум'янцев-Задунайський доручив намісницьким правлінням «приказать уездным землемерам каждому в своем берега описать и, поелику вода в году бывает неровна, то должны они от старожилов тех селений, кои над рекою Днепром лежат, узнать, в какое время, где и в каких пространствах и глубине бывает и где в большую и в малую воду могут быть пристани сделаны ... и таковые списки к Господам Губернаторам, а те ко мне с их примечаниями немедленно»³⁴. Цю роботу на території Новгород-Сіверського намісництва очолив губернський землемір Рахманов, який координував діяльність повітових землемірів. Він намагався прискорити їх роботу, вимагав своєчасного надання відомостей. Зокрема, навесні у 1785 р. він подав рапорт Новгород-Сіверському намісницькому правлінню, в якому зазначав, що «он в силу указа сего правления всем уездным землемерам предписал о скорейшей присылке описаний рек, горам и прочему»³⁵.

Під час збирання матеріалів у повітових землемірів виникали певні ускладнення. Зокрема, у Сосницькому повіті на початку літа 1785 р. «за наводнением впадавших рек глубины, ширины знять было невозможно, потому написание ... неполно»³⁶. Новгород-Сіверський повітовий землемір Муранін 4 червня 1785 р. звітував намісницькому правлінню, що «еще по недавнему наступлению удобного к полевой работе времени» повний опис водних ресурсів скласти було неможливо і просив «сего уезда нижнему суду дать оному землемеру реестр о имеющихся в сем уезде рек, речкам, озерам и горам»³⁷. Повітові землеміри звітували Рахманову по ходу виконання завдання, посиляли на його ім'я зібрані відомості. Так, Новгород-Сіверський повітовий землемір Солопов на початку літа 1785 р. звітував Новгород-Сіверському намісницькому правлінню, що «описание рек, и озерам, и горам посланы от него на губернского землемера Рахманова»³⁸.

Отже, протягом 1785-1786 рр. у Новгород-Сіверському намісництві тривала робота по описуванню гір, рік, озер і струмків, внаслідок чого, ймовірно, було укладено окремий опис, який поки що виявити не вдалося.

У процесі підготовки до візиту Катерини II виникла потреба у підготовці атласів та скорочених варіантів описів намісництва. Відповідні розпорядження П. Рум'янцев восени 1786 р. розіслав намісницьким правлінням. Генерал-губернатор зажадав, щоб кожне намісницьке правління «во первых: имело атлас губерний, где бы при Генеральной карте целого наместничества находились и специальные всякого уезда с приличествующим на сей случай украшениями, которые землемеры в доказательство знания их долгу, наилучшим искусством и по обыкновению от Межевой Экспедиции введенному масштабу сделать должны. Во вторых сокращенное историческое и географическое описание губернии вообще и всякого города особо и где бы их земли, или нечто значущее и промысел возможно внятым видим был. В третьей описание всех местечек, сел, деревень и хуторов той губернии по азбуке с показанием в рубриках: в первой название уезда, во второй числа душ, в третьей чьего владения»³⁹.

У відповідь на вимогу генерал-губернатора у 1787 р. було упорядковано «Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества». Цю пам'ятку було оприлюднено у 1851 році на шпальтах неофіційної частини «Черниговских губернских ведомостей»⁴⁰. У передмові зазначалося, що рукопис цього опису належав О. Шафонському, і редакції вдалося придбати його після смерті його сина Григорія. Зіставлення цієї пам'ятки з іншими працями вченого - «Черниговского наместничества топографическим описанием» та «Сокращенным историческим описанием Черниговской губернии вообще и всякого города особо» - свідчить про велику ймовірність його авторства.

«Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества»

ва» складається з одинадцяти частин, кожна з яких відповідає окремому повіту Новгород-Сіверського намісництва. Ця пам'ятка містить стислу інформацію з історії краю, характеристику природних умов, соціального складу населення, господарського життя регіону. Те, що ця праця планувалася як історико-статистичний опис, зумовило її обсяг та характер викладу матеріалу. Історичні відомості в ній, на відміну від праці А. Пригари, подані досить стисло. Відомості про чисельність та соціальний склад населення вміщено згідно з даними ревізії 1782 р. У комплексі з іншими джерелами цього типу вони дають можливість відтворити демографічні процеси на території Новгород-Сіверського намісництва. Великий інтерес становлять наведені у цій пам'ятці дані про економіку краю: стан землеробства, ремесла та промисли, мануфактурне виробництво, розвиток торгівлі. Але, на відміну від опису Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр., у цій праці, згідно з її структурою та призначенням, лише фіксуються певні факти, відсутня докладна характеристика економічного розвитку окремих населених пунктів (крім повітових міст), подана лише узагальнююча інформація по намісництву в цілому.

Отже, описи Новгород-Сіверського намісництва кінця XVIII ст. - цінне джерело з історії Північного Лівобережжя другої половини XVIII ст. Вони мають великий інформативний потенціал та відзначаються високим ступенем достовірності матеріалу, що дає можливість порівняльного аналізу та вивчення соціально-економічних явищ у динаміці. Зосереджена в описах Новгород-Сіверського намісництва інформація має комплексний характер і може використовуватися при дослідженні соціально-економічних проблем, демографії, фізичної та історичної географії, етнографії, природознавства, топоніміки тощо. Тому виявлення, публікація та всебічне вивчення усіх різновидів та редакцій описів Новгород-Сіверського намісництва є актуальним завданням сучасного українського джерелознавства.

Джерела та література:

- 1 Краткое топографическое описание Новгородского-Северского наместничества 1787 года / Підготовка до друку і передмова О. Б. Коваленка та І. Є. Петrenchенко // Сіверянський літопис. - 1995. - № 5. - С. 149.
- 2 Бондаренко І. В. Топографічні описи намісництв і губерній кінця XVIII ст. - як джерело для вивчення адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування Лівобережної і Слобідської України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - Вип. XVII. - С. 136-137; Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. - Чернігів, 1931. - Т. 1. - Праці історично-краєзнавчої секції. - С. 10.
- 3 Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва. - К., 1931. - С. XXI.
- 4 Рубинштейн Н. Л. Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в. - памятники географического и экономического изучения России // Вопросы географии. - М., 1953. - Сб. 31. - С. 39-89.
- 5 Греков Б. Д. Опыт обследования хозяйственных анкет XVIII в. // Избранные труды. - М., 1960. - Т. 3. - С. 225-280.
- 6 Бутич І. Л. Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. 1966. - Вип. 2. - С. 163-178.
- 7 Оглоблин О. Люди Старої України. - Острог-Нью-Йорк, 2000. - С. 190-194.
- 8 Литвиненко М. А. Джерела Історії України. XVIII ст. - С. 203; Перковський А. Л. Топографічні описи як джерело з історичної демографії Лівобережної України у другій половині XVIII ст. // Демографічні дослідження. - 1975. - Вип. 3. - С. 121-132.; Якушкин Г. Р. Обзор публикаций топографических описаний наместничеств и губерний России последней четверти XVIII в. и современные принципы подготовки их к изданию // Издание исторических документов в СССР (Вопросы истории, теории и методики). - М., 1989. - С. 113-129.
- 9 Коваленко О. Б. Неопублікована праця Андрія Пригари «Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского» // Сіверянський літопис. - 1999. - № 4; Коваленко О. Б., Петrenchенко І. Є. Описи намісництв // Календар Чернігівщина - земля козацька. - К., 1999; Краткое топографическое описание Новгородского-Северского наместничества 1787 года / Підготовка до друку і передмова О. Б. Коваленка та І. Є. Петrenchенко // Сіверянський літопис. - 1995. - № 5. - С. 149; Їх же. «Сокращённое историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо» 1781 р. // Сіверянський літопис. - 1995. - № 2; Петrenchенко І. Є. Короткі описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. - Чернігів, 1996; Петrenchенко І. Є. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Україна на порозі

- XXI століття: актуальні питання історії. - К., 1999.
- 10 Струкевич О. К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII ст. - К., 1996. - С. 74.
 - 11 Черниговские губернские ведомости. - 1881. - № 22.
 - 12 Петrenchенко І. Є. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. - К., 1999. - С. 83.
 - 13 Федоренко П. К. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - К., 1931. - С. VI.
 - 14 Там само. - С. XI - XII.
 - 15 Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі - ЦДІАУК). - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 4.
 - 16 Описи Київського намісництва 70-80-х рр. XVIII ст. - К., 1989. - С. 6.
 - 17 Перковский А. Л. Формирование демографической мысли на Украине в XVIII в. // Проблемы исторической демографии СССР. Сборник научных трудов. - К., 1988. - С. 66-69.
 - 18 Федоренко П. К. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - К., 1931. - С. XV.
 - 19 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі - ІР НБУВ). - Ф. 1. - Спр. 60130-60131. - 142 арк.
 - 20 Перковский А. Л. Топографічні описи як джерело з історичної демографії Лівобережної України у другій половині XVIII ст. // Демографічні дослідження. - 1975. - Вип. 3. - С. 123.
 - 21 ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 60130 - 60131. - 142 арк.; ЦДІАУК. - Ф. 206. - Оп. 1. - Спр. 1. - а. - 41 арк.; ЦДІАУК. - Ф. 206. - Оп. 2. - Спр. 44. - 53 арк.
 - 22 Петrenchенко І. Є. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. - К., 1999. - С. 85.
 - 23 Бутич І. Л. Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. - К., 1966. - Вип. 2. - С. 168.
 - 24 ЦДІАУК. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 168. - Арк. 7.
 - 25 Коваленко О. Б. Неопублікована праця Андрія Пригари «Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского» // Сіверянський літопис. - 1999. - № 4. - С. 160.
 - 26 Оглоблин О. Люди старої України. - Острог-Нью-Йорк, 2000. - С. 190 - 191.
 - 27 Коваленко О. П. Неопублікована праця Андрія Пригари «Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского» // Сіверянський літопис. - 1999. - № 4. - С. 160; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 рр.). - К., 1931. - С. 2.
 - 28 Коваленко О. Б. Неопублікована праця Андрія Пригари «Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского» // Сіверянський літопис. - 1999. - № 4. - С. 161.
 - 29 Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. - Харків, 1970. - С. 141.
 - 30 Бондаренко І. В. Топографічний опис м. Новгород-Сіверська А. Пригари як джерело з історії України // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. - Луганськ, 2001. - С. 29-31.
 - 31 Федірко А. М. Патріотична освічена еліта Новгород-Сіверського на рубежі XVIII-XIX ст. // УІЖ. - 1998. - № 2. - С. 80.
 - 32 Коваленко О. Б. Неопублікована праця Андрія Пригари «Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского» // Сіверянський літопис. - 1999. - № 4. - С. 163.
 - 33 Петrenchенко І. Є. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. - К., 1999. - С. 86 - 87.
 - 34 ЦДІАУК. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 170. - Арк. 276.
 - 35 ЦДІАУК. - Ф. 206. - Оп. 3. - Спр. 1867. - Арк. 281.
 - 36 Там само. - Арк. 296.
 - 37 Там само. - Арк. 292.
 - 38 Там само. - Арк. 296.
 - 39 ЦДІАУК. - Ф. 193. - Оп. 2. - Спр. 216. - Арк. 3-4.
 - 40 Краткое топографическое описание Новгородского-Северского наместничества 1787 года / Підготовка до друку і передмова О. Б. Коваленка та І. Є. Петrenchенко // Сіверянський літопис. - 1995. - № 5. - С. 149.